

երևն յեզուին շատոյց անցած մէկ ժամանակ չըջանէն մեզի միակիմոյշ տուած է, որով ապացուցուած կ'ըլլայ թէ վիպիկն երգոց գէթ մէկ մասն աւելի հին է քան Տայերին գրաւոր մասնագրութեան ամենայն յիշատակարաններն, որոնց սկիզբն եղած է Բրիտտոսի Թուականութեան Ե. գարուն մէջ, և

“Մեծագոյնն ստուգութեամբ կարելի է հայ վիպասանութեան ժամանակներուն վերջին սահմանն որոշել, որովհետեւ, ինչպէս յառաջագոյն բնութեաց, երգոց մէջ մեր թուականին Ա. եւ Բ. դարերէն անձնաւորութիւններ եւ իրողութիւններ կը յիշուին, ինչպիսի են Գոմեման Եւրոպոսի հռովմայեցի զօրագետն եւ Այնապոլս պատերազմները: Բայց Բ. դարէն անդին ապրանք անձ մը կամ եղած դէպք մ'երգոց մէջ ամենեւին չի յիշատակուիր, եւ Մովսէս մինչեւ Մեծին Տրդատոյ թագաւորութիւնը, այսինքն մինչեւ Գ. դար երգերէն վիպութիւն յառաջ կը բերէ: Ասիկէ կը հետեւեցնենք որ հայ դիւցազնիւրութիւնը Բ. կամ Գ. գարուն մէջ լուծւէ է:”

Ըստ այսմ Գեթթիթէր հին Հայոց ազգային վիպական երգոց սկզբնաւորութիւնը շատ հին կը դնէ, այն է՝ Դաիս-Հայոց — Տոգիկ գերմանական ժամանակը, եւ վերջացած կը համարի Բրիտտոսի Թուականութեան Բ. կամ Գ. գարուն մէջ, Մենք ալ չենք տարակուսիր ամենեւին մեր նախնեաց ըստ հին ժամանակները վիպական երգեր ունենալուն: Բայց Մովսէս խորհեացաւ մեզի հասուցած հաստակոորեքուն համար արդէն մեր կարծիքն յայտնած ենք, թէ արտաշէսեան վիպասանութեան մասունքն են, եւ ըստ հետեւորդի՝ թէ կանոնի՝ Բրիտտոսի Թուականին Ա. գարուն ծնունդ: Մեր կարծիքը երաշխաւոր ունինք երգոց նիւթն ու լեզուն: Նիւթն՝ ինչպէս բարձր՝ գրեթէ միայն Արտաշէսի կը հայի. Վարդգէսի հաստակոորն աւելի մեծ ենք Արտաշէսի հակառակութեամբ երուսեղոյ ժամանակին բնույթնուն՝ քան սակաւակեացն երուսեղոյ. իսկ “Երկինք երկին, հաստակոորը” չենք զիտեր որով երաշխաւորութեամբ՝ Մովսէս Տրդատի Ա. ին Վազգն որդւոյն կը վերագրէ: — Լեզուն մեզի երաշխաւոր կ'առնունք, որովհետեւ անկարելի կը համարինք որ անդիք ժամանակ մը՝ վեց եօթը դարու մէջ լեզուն ամենեւին փոփոխութիւն կրած չըլլայ, մանաւանդ Հայաստանի մէջ, ուր ոչ միայն ամեն մէկ հովիտ գրեթէ զայն զատ ազգեր կը պարունակէր իրենց յատուկ գաւառական բարբառովն, որոնք անշուշտ իրարու վրայ կ'ազդէին, այլ նաեւ ուրիշ ազգաց արշաւանքներն ու գաղթականութիւններն անգաւար կերպարանափոխ կ'ընէին երկիրը: Լեզուն փոփոխութեան երեւոյթն մեզն անգիր ազգաց մէջ կը տեսնուի: Ոմանք երգոց մեծ հնութիւն կու տան յենով Մովսէսի խօսքին, որ Արամայ թալաքործութիւնները պատմուին եւ անոնց թագաւորական կամ միջնական բուն մատեններուն մէջ յիշատակուած չըլլային հաստատելէ ետքը կը յաւելուին թէ “Թեպէտ եւ ոչ ի բուն մատենան, սակայն, որպէս Մար Արաս Կատինայ պատմէ, ի փոքունց ոմանց եւ յանդանից արանց ի գոսանականն այս գոսանի ժողովեալ ի գիւտի արքունեաց, և (Գիթը

Ա. գլ. ԺԳ. 1) Բայց Գեթթիթէր, ինչպէս նաեւ մենք, այս խօսքի իրեն պատմական ճշմարիտ վկայութիւն չ'ընդունին, այլ Մովսէսի սերած ճոռամբանական չափազանցութիւններն մին կ'անուանէ: Ըստ գարմանայի բան կ'ըլլար, կ'ըսէ, եթէ հայ արքունեաց գիւտն, որ ըստ դասն քանդատանաց Մովսէսի՝ եւ ոչ տերութեան կարեւոր տարեգրութիւններն ունեն, հոգ տանէր ժողովեղանքն բերանը պարտած դիւցազնիւրութիւններն հաւաքելու: Բայց որպէս կասած ելի է Մովսէսի վերն բառը, կը յաւելու Գեթթիթէր, այնու որ զՄար Արաս Կատինայ իրեն ճոխութիւն վկայ կը կոչէ:

Գերմանացի գիտնականն ուրիշ տեսակետով մեծ հնութիւն կու տայ Հայոց ազգային երգերին, “Երկինք երկին” երգին մէջ երկին եւ երկի յակացութեան գաղափար մը կը նշմարէ, զմին արական համարելով եւ զմիւսն իսական: Եւ որովհետեւ նախնեաց Տայերին իրաց սեռ. յասակացնել չուներ՝ կը հետեւեցնէ թէ այն երգը Միսահայոց ժամանակէն եղած ըլլայ: Մենք պատմական կու տանք թէ, նախ՝ երկին եւ երկի վրայ լծակցութիւն եւ ըստ հետեւորդի սեռ. նշմարել բոլորովին կամայական է. ապա կ'է ոչ ծովուն եւ եղեգնիկին ալ, որոնք իրարմ անկախ երկինց մէջ էին, նոյն պիտի լծակցութիւն եւ սեռ. պէտք էր ընծայել: Եւ եթէ գտնուք (երկին եւ երկի) զատ զատ սեռէ ալ համարինք՝ չենք գիտի թէ ինչ պատճառաւ երկուքն ալ միահաղոյն պիտի երկնէին: Երկրորդ, սեպագիր արեւմտագրութիւններն գիտենք որ Դաիս-Հայոց կամ Երաշխաւոր եւ վերին յերատայ հռովմեքուն նախնական բնակիչքը՝ աքաղաղեան կամ տուրքանեան ժողովուրդ մըն էր, որուն օտար էր Տոգիկ-գերմանական լեզուն: Հայք մեր նախահայրք՝ Բրիտտոսի Թուականէն յառաջ է գարուն մէջ այն տեղի երեւցան եւ հաստատուեցան, եւ զատենք մենք Տոգիկ-գերմանական ժողովուրդը կը ծանշանք: Անշուշտ շփոթութեամբ Գեթթիթէր գրեալահայն (որ հայ չէին)՝ Տոգիկ-գերմանական համարած է եւ անոնց յաջորդներն ու նոյնպիսի:

Մեր մտաբ խօսքին գալով՝ մենք ալ համամիտ ենք Գեթթիթէրի՝ թէ այն խօսքը պարսկերենէն պէտք չէ մննել այլ հայերենէն: որովհետեւ նախ՝ միայն Հայք զՄեղաքիս Մար կ'ստուանեն, եւ երկրորդ՝ միայն զի ընդ հենգի երուսեղոյ եւ անոր զօրաց, որոնք հայ էր Տայիսիսուն էին, համայնութեացս Արտաշէսի զօրացն որ այնպէս կանչուելով երուսեղաւորներս վրայ յարձակին: Բայց մտաբ բառին համար Գեթթիթէր կը շուտի, որովհետեւ կը կարծէ թէ այն բառին արմատն ո՞ր ըլլայ, որ անանկիւրներէն ելլաւ կը նշանակէ, եւ առ կատարելաւ եղակի երրորդ դէպքին վերջաւորութիւնը: Եւ որովհետեւ Տայերէնի մէջ չի գտներ բայ մը՝ արմատով որ եւլ նշանակէ եւ գրաւոր Տայերն լեզուն այն վերջաւորութեամբ կատարեալ եղակի երրորդ դէպք չի կազմիր, կը հետեւեցնէ թէ մտաբ բառը կ'առնանկութեամբ՝ հայ գրականութենէն շատ կանոնա ժամանակ կը վերաբերի, թէպէտ եւ միւս կողմանէ կը հաստատու թէ Մովսէսի ժամանակը գեւ. պիտ'որ ըլլային բառեր նոյն արմատով, որով կրցած է Մովսէս բաւ թէ Ամատունիք էի:

կը նշանակէ: Մենք չենք կարծեր որ մէկ երկու դարու մէջ հայերեն լեզուն այնչափ փոփոխութիւն կրած ըլլայ: Երբ բոլորեան խնամահանութիւն բոլորովին տարբեր վերջաւորութիւններ առնուէ, այլ՝ ենթադրելով որ առաջ բառն հայերեն է՝ կ'ընենք թէ ոչ ոք արմատ եւ ոչ ոք վերջաւորութիւն, այլ՝ մօր արմատ եւ ահա՛՛ կատարեալ եղակի երրորդ դէմք: Հայերեն բայերուն շատերը, մանաւանդ հնագոյնները՝ կատարեալ եղակի երրորդ դէմքը կը կազմեն միայն բային արմատին առանց ամենեւին վերջաւորութեան՝ հասարակօրէն նախդիր ե կամ է նշանաւորներն առնելով, այսպէս եմօր, եհօր, եհօ, եհօց, ետօ կատարեալները: Արդ՝ կրնանք առանց անպատշաճութեան ընդգծել թէ մօրօքնէր բայ մ'ունէինք, որ յետոյ մօռնուէ վերջապէս մօրօքն եղած է, եւ որուն կատարեալ եղակի երրորդ դէմքն՝ ըստ սովորական խնամահան՝ կ'ըլլայ ետօր եւ գաւառական հնչմամբ կամ հնագոյն ձեւով՝ մօրօ, որ կը նշանակէ մօրօքն = եկօ: Սակայն այս մեր թերեւս յանդուգն դիտողութիւնը բնաստիքաց մտադրութեան կը յանձնենք: Թէ Ամատուիդ անոր բառն անանաւուած ըլլան, ինչպէս Մ. Խորենացին կ'ուզէ, շատ կը կասկածիք. Մովսիսի սիրական օճն է ամեն յատուկ անուն՝ ուղիղ թէ ծուռ՝ ստուգարանել: Բայց կարելի կը համարինք որ իրեն ժամանակը դեռ մօրօ իբրեւ մօրօքն է գործածութեան եղած ըլլայ տեղ մը:

Գլխաւորելով բոլոր մեր բառները՝ չենք գտնիր պատճառ մը մեր կարծիքն չերելու՝ թէ Մովսիսի մեղի անանգն երբեք արտաշեսեան մեծ վիպասանութեան հասակաւորներն են. ուստի կը հաստատուի թէ անոնց յօրինման ժամանակը զբոլորեալ թուականութեան առաջին դարուն երկրորդ կէսին մէջ է, ոչ անկէ յառաջ եւ ոչ անկէ ետքը: Եթէ Գեթթիթի կ'ըսէ թէ Մովսէս մինչեւ մեծին Տրդատայ թագաւորութիւնը երգերն վկայութիւն կը բերէ, մենք այսպէս կը գտնենք թէ Մովսիսի ջով՝ երգերն Արտաշեսի անձեւովք վերջացած են: Սակայն եւ ոչ անկարելի կը համարինք՝ որ հնագոյն եւ նորագոյն վիպական երգեր ունեցած ըլլանք, զորոնք Մովսէս մեղի չէ աւանդած:

Ֆեթթիթի իւր հետաքաշութիւնները կը շարունակէ այսպէս:

Բաւական ապահովութեամբ, կրնանք այս ժողովրդական գերբնուածոց անձկանքն հայրենիքն որոշել: Մովսիսի ժողոված եւ գործածած երգերն ընդհանրապէս յայտ յանդիման տեղական տիպ պէ կը կրեն՝ իրենց բնավայրն է միջին Նորախայ հովիտը: Երաբայ հարաւային կողմը՝ Արարատայ (Մասիս) ստորադ տարածուած հովիտներուն մէջ կը բնակէին Վիրապաւուք, զորս Արտաշէս ընկնէ եւ որոնց կատարած վիպասանութիւնն երգած է: Արարատայ վերերը, զոր Մովսէս ինչպէս նաեւ Հայք մինչեւ հիմա՝ Մասիս կը կոչէ, երգերը զԱրարատը թագաւորը կը բնակչրեն առանձնապէս այրի մը մէջ շղթայակապ: Երաբայ հովիտին մէջ կամ անոր մօտերը՝ կային երգաց իւրացաւանց կանգնած թաղաքները՝ Երուսաղայմա՝ Երուսաղ թագաւորին բնակութիւն՝ Ախուրեանի եւ

Երասխայ գետախառնունքին վրայ: Բազարան՝ Երասխայ հեւտիսային կողմը՝ Ախուրեանի վրայ՝ Երուսաղայ զից թաղաքը: Երուսաղայերն՝ Երասխայ վրայ՝ Երուսաղայաւան զիմացը: Արտաշէս Արտաշէս թագաւորին անթուանիտ թաղաքը՝ հին ուր Մենածոր Երասխայ մէջ կը թափուի: Վաղարշ չապատ՝ հիմախառն Նիմաձին՝ Բասաղի Երասխայ գետակցին վրայ:

Վեւել փար՝ հարաւային կողմն էին այն գաւառներն, ուր Համբարձ թագաւորն իր վէպն իւր դիւցազունները կը բնակեցնէ: Հին՝ Վանայ ծուռն հարաւային արեւմտեան կողմն էին Հայկայ նախնական կայանները, բայց ծովուն արեւելեան ափանց վրայ կը բարձրանար Համբարձաւոր հրաշալի թաղաքը: Այս ամեն տեղերը բաւական որոշ ճշգրիտ կու տան մեզի հայկական վիպասանութեան հայրենիքը, զի թէ այնչափ՝ որպէս Մովսէս ճանչցած է. ըստ այնմ՝ այս հայրենիքը պիտ'որ ըլլայ միջին հարաւային եւ հարաւային արեւելեան Հայոց երկիրը, այն լեւնային երկիրն, որ հիմա պարսկական Աղբալալան (Արտաշէսի) նախնային սահմանակից է: Եւ իրօք՝ Մովսէս մեկնեալ ամեն աւելի կը նշանակէ մեղի այն տեղն՝ ուր մանաւորապէս զրուցաց ուսումնասիրութիւնը բաւական է, այս է Վապարսական նահանգին արեւելեան կողմն եղած Գողթն գաւառը, որ Մովսիսի ժամանակը համբաւաւոր էր գինեւէտութեամբ, Հոս կը բնակէր երգաւոր ժողովուրդ մը, որուն իմաստնոց զրուցացը սովոր էր Մովսէս մտադիր ըլլալ: Գողթն գաւառին մէջ երբեք առանձին գաւառ կարգ մը կար միջինդարեան Տրուադուրներուն նման:

Ժողովրդական հանդէսներու՝ նաեւ աւազանւոյ պատկերներու մէջ Գողթնէ երգիչներ, ինչպէս Մովսէս բացայայտ կ'անուանէ զանոնք, հին դիւցազունց երգերը կ'երգէին բամբակաւ եւ ջջոց ու պարուց ընկերակցութեամբ:

Գեւա պսորան օրս, կը շարունակէ Ֆեթթիթի, Ալբարատեան երկիրն հարուստ է ժողովրդական երգերու կողմանէ, ինչպէս Նիմի կը վկայէ: Բայց Մովսիսի խորենացոյ ժամանակը կենդանի եղած երգերը բոլորովին անհետ եղած են: Այս դարձեալ այս ժողովրդական գերբնուածոց ժողովելու եւ ի գիր անցնելու հայ մատենագրաց մէջն մի միայն Մովսէս խորենացին այս կերպ բանաստեղծութեան մտադիր եղաւ: Հինդերորդ դարէն ետքն այս երկիրը սոսկալի փոթորիկներէ անցաւ, որոնք քանի մ'անգամ ամայի ու մարդկութիւն թշուալ թշուալ թշուալ կ'էտէրէտէր եկան Պարսիկը, Արաքսիքը, Սելճուկները, Մոնղոլները, յետոյ դարձեալ Պարսիկը եւ վերջապէս Օսմանները: Այս տառապանքալի մէջ հայ ազգը փոքր պահէ իւր եռանդուն հայրենասիրութիւնն, որ բոլոր հայ գրականութեան նկարագրի է, բայց օտարաց տափաքանց ճնշման տակ՝ ազգային հին երգաց յիշատակը բոլորովին ջնջուցաւ: Հայ ազգին մտքն, Եթէ Մովս. Խորենացոյն գիտնականի սիրահարութիւնը (gelehrte Liebhaber) չըլլար, եւ ոչ փոքր ծանօթութիւն մը պիտի ունենայինք հայ Համբարձ վրայ:

Հաւ ֆեթթեր ծանօթութեան մը մէջ կը
 Տերբէ Մովսիս խորհարարայն Մար Արաւէն բե-
 րած վայելթիւնը թէ արքունի դիւանի մէջ քանի
 մ'աննշան մարդիկներու երբեքը պահաւած բլլայ-
 ին իրեն պատճառաբանութիւնը վերը յառաջ
 բերած ենք: Իսկ այն մեղադրանաց համար, զորս
 ֆեթթեր հայ մասնադիւններուն վրայ կ'արձակէ
 թէ անհոգ եղած են ժողովրդական հին երգերը
 ժողովելու՝ արդէն ըսած ենք՝ (Հ.Ն.Գ. Ա.Ո.Յ.
 1894 եր. 170) որ երբ հայ ազգը քրիստոնէութիւնն
 ընդունեցաւ, զեռ շտաբը՝ ըստ վկայութեան
 փառաւոր Բուզանդացւոյ՝ «Գեգերեալ մաշէին յա-
 նազալայ կրթութիւն ընդ շքնադի մասցին ի հու-
 թիւն հէթնասութեանց սովորուածեանց բար-
 բարս խոժաղած միտս ունեցով. եւ զերեանց

երգս առապելաց զվկայաւորութեանն սիրեցեալք
 ի փոյթ կրթութեանցն, եւ նոյն հաւատացեալք,
 եւ ի նոյն հաւատազարեալք: (Գ. Գալ. ԺԳ.)
 Ասոր համար Տիգր կար մանաւանդ այն հէթնասու-
 կան երգերը ժողովելեան մէջէն տարազիր ընելու
 եւ ոչ թէ ի դիրանցնելով անմահացընելու: Մով-
 սէս խորհարարի ալ մեծ զգուշութեամբ եւ ըստ
 կարի համառօտութեամբ յիշատակած է այն կտոր-
 ները միայն՝ որոնք իւր պատմութեան հարկաւոր
 էին: Այս զգուշութիւններն այն ատենները կա-
 ըւոր էին զոր եւ կը պահանջէին հոգեւոր հովիւ-
 ները:»

(Ը-բռնակէլ)

Հ. Ն. Ա.

ՁԵՆՈՒՐ ԳԼԱԿԱՅ ՆՈՐ ՕՐԻՆԱԿ ՄԸ

Պատկի տուներն՝ Գրիգորապօլ քաղաքէն
 (խորհուն նահանգ հարաւային Ռուսիոյ) եւ ստա-
 յոյ մի հին ձեռագիր աւագ քահանայ Տեր-Գրիգոր
 Ըահինեանէ: Չեռագիրը նորը գրով գրուած է
 Ռուս. թուականին (1616) եւ բովանդակում է
 իւր մէջ կիրակոսի Գանձակեցու, Թովմայի մեծո-
 բեցու պատմութիւնը եւ քանի մի ուրիշ հնդի-
 նակներէ քաղեալ հատուածներ, յորոց առանձին
 ուշագրութեան արժան է Չենորայ Տարանյ
 պատմութեան մի կտորը հետեւեալ կարգով:

«Չենորայ եպիսկոպոսին խօսք փան առա-
 ջաւորին պահոյ երկուշաբթին եւ ի վերայ
 գիւտ նշխարաց սուրբ կարապետին:»
 Վերոյիշեալ կարագիրը իսկոյն գրուեց իմ ուշա-
 գրութիւնը եւ եւ կարգաւով այդ պատմական հա-
 տուածը, միտք յղացայ անմիջապէս համեմատելու
 ձեռագիրս Չենորայ պատմութեան բնագրի հետ,
 որ լոյս տեսաւ Վենետիկում 1832 թ. չէ թէ
 1836ին, ինչպէս սխալմամբ գրեւ է Հ. Գ. Չար-
 բանայեանը (տես ՊՄ. հայ Գալուսթեանց, հին
 մասնադրութիւն էջ 129, Վենետիկ 1865):
 Արդ որովհետեւ բաւականին տարբերութիւններ
 գտայ այս ձեռագրի եւ ապա՝ բնագրի մէջ, ուստի
 պատշաճ համարեցի երկուսն էլ զուգընթացաբար

գնել միմեանց հանդէպ, որպէս զի ընթերցողը
 պարզ տեսնէ բոլոր խտրութիւնները:

Չենորայ Տարանյ պատմութեան վերջին
 ապագրութիւնից գնին անցել է 62 տարի եւ դուցէ
 սպառնաւ իմ անբողջ ապագրութիւնը. եւ նորի
 անհրաժեշտութիւն զգալի է այսօր: Այս պատ-
 ճառաւ, կարծում եմ, աւելորդ չէր լինի իմ գտած
 տարբերութիւնները լոյս ընծայել պատմական
 Հանդէս Ամսթէրէ ձեւերում, գուցէ, զորս եւս
 հարկաւոր լինին Չենորայ պատմութեան նոր
 ապագրութեան համար: Յամենայն դէպս ուղար-
 կում եմ Չեղ ձեռագիրս տարբերութիւնները:

Գարնեալ նոյն ձեռագրի մէջ կայ Պիղատոս
 Պոնտ. նամակը Հռովմայ Տիբերիոս կայսեր հե-
 տեւեալ կարագրով:

«Թուղթ Պիղատոսի գառաւորին տա Տի-
 բերեայ կայսրն, զոր գրեցաւ յետ խաչելու-
 թեանն Քրիստոսի Առաւմուշոյ մերոյ, եւ գորս
 վերջում Տիբերիոսի պատասխանը, ուր կայսրը
 երկու անգամ յիշում է Աբգարին նամակը, որ
 մեզ յայտնի է Մ. Խորենացու Պատմութեան
 երկրորդ դրէի 33րդ գլխից:

ԽԱՅԱՏՈՒՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻՑ

Լազարեան Ճմռարան Մոսկուա, 29 Մարտի 1894:

ՁԵՆՈՒՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՒՆ ԽՕՍԸ

Փան առաջուորին պահոյ երկուշաբթին եւ ի վերայ գիւտ նշխարաց սուրբ կարապետին

ՀԱՄԵՄԱՆ ՏՈՒՆ ԹԻՒՆ

Չեռագիր թիւ 1616:

Եւ յորժամ տեղեկացաւ թագաւորն Տրգաստ
 փան սրբայն Գրիգորի թէ է Անակայ որդի է. ապա
 հրամայեալով զիս ի վերապն աղկանել. եւ կացեալ
 նորս ի վերապն ամս ԺԵ:

Եւ հասա հրաման ի տեսունէ երանել նմա
 անդի. քանզի երկիրն Հայոց ամենայն բնակչոյն
 զիւրազնեալ մուէին: Եւ ինքն արքայն Տրգաստ ի

ՎԻԵՆՆԻՔ ԴԱՊՏԵՐԱՆԻՆ 1832 ԳԱՐԵԱՅ:

Իբրեւ տեղեկացաւ ի քեռոյ աներոյն Գրի-
 գորի թէ է գաւ որդին Անակայ՝ որ սպան զհայրն
 քո զխորթով, եւ նորս աղկեալ զիս ի վերապն
 ներքին ամս հնգետասան:

Եւ յետ հնգետասան ամին զիւրազնեալ
 ամենայն երկիրն Հայոց, եւ ինքն թագաւորն ի
 մէջ վարարայնի երթեալով դադարէր: